

Чеські легіони у Першій світовій війні

Роботу виконано на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків ВНУ ім. Лесі Українки

Розглянуто основні засади виникнення, формування та бойовий шлях чехословацького легіону в Росії в роки Першої світової війни, діяльність чеських громадських організацій та участь у згаданих процесах волинських чехів.

Ключові слова: волинські чехи, чехословацький легіон, Союз чеських товариств у Росії.

Шульга С. А. Чешские легионы в Первой мировой войне. Рассматриваются основные этапы возникновения, формирования и боевого пути чехословацкого легиона в России в годы Первой мировой войны, деятельность чешских общественных организаций и участие волинских чехов в упомянутых процессах.

Ключевые слова: волинские чехи, чехословацкий легион, Союз чешских обществ в России.

Shulha S. A. The Czech Legions in First World War. Basic principles of origin, forming, and battle way of the Czechoslovakia legion are examined in Russia in the years of First world war, activity of Czech public organizations and participating in the mentioned processes of Volynia Cech.

Key words: Volynia Cech, Czechoslovakia legion, Union of Czech societies is in Russia.

Чехословацькі легіони в Російській імперії під час Першої світової війни залишилися в історії Росії як одна з чотирнадцяти армій інтервентів проти радянської влади. Однак дійсність була іншою. Після підписання Берестейського мирного договору (січень 1918 р.) головною метою чехословацьких легіонів була не інтервенція проти Радянської Росії, а продовження збройної боротьби проти Центральних країн, а після 11 листопада 1918 р. – за повернення на батьківщину. Отже, метою цього дослідження є з'ясування основних факторів, що привели до формування на території Російської імперії чехословацького легіону, визначення засад його функціонування, участі у таких військових формуваннях волинських чехів.

Фундаментальних досліджень із цієї теми у вітчизняній історіографії ми не маємо. У чеській історичній науці загального характеру дослідження “*Dějiny země Koruny České. Díl. II.*” (Praha, 1993) згадує про створення чехословацьких легіонів у Росії, Італії та Франції, однак докладно не зупиняється на історії легіонів у Російській імперії, обмежуючись лише згадкою про найбільшу їх чисельність [10]. У 2002 р. у Празі коштом Чехословацької громади легіонерів з'явилось довідкового характеру видання, що подає загальні відомості про легіон на території Росії [9]. Інформативний характер носить і видання Ірджі Гофмана “*Volyňští Češi v prvním a druhém odboji*” (Praha, 2002) [11]. Історії волинської общини чехів присвячене дослідження Ярослава Вацуліка “*Dějiny volyňských Čechů. Díl. II.*” (Praha, 1998), зокрема у другому томі дослідження маємо розділ, що оповідає про створення легіону та участь у ньому волинських чехів [12].

Землі чеської корони (Чехія, Моравія, Сілезія, Верхня та Нижня Лужиця) стали частиною австрійської монархії в 1526 р., коли чеський сейм обрав чеським королем Фердинанда Габсбурзького, після чого австрійська гілка династії панувала над ними ще 394 роки. Новітня історія Австро-Угорщини характеризувалася значним обмеженням національних прав чехів та словаків. Одним із наслідків такої політики була велика міграція чехів та словаків не тільки до країн Європи (Росія, Хорватія, Австрія, Франція, Італія), а й до країн Північної та Південної Америки. Перша світова війна стала своєрідною межею у формуванні Чеської (Чехословацької) державності. Протягом війни громадські організації краян на теренах цих держав відіграли значну роль у процесі становлення молоді Чехословаччини.

У першій половині ХХ ст. чехословацькі громади становили більше як два мільйони осіб. На Волині станом на 1897 р. проживало 27 670 чол., що становило 55 % усіх чехів, які оселилися в Російській імперії (50385 чол., з них в європейській частині – 30 299 чол.). На теренах України чехи компактно проживали в Київській, Подільській, Волинській губерніях та Криму. У переддень Пер-

шої світової війни в Україні нараховувалося близько 44 тис. чехів, які мешкали в 254 поселеннях. Значна кількість чехів проживала в Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві та інших великих містах імперії. Чеські краєни здебільшого мали російське громадянство, а ті, що залишалися підданими Австро-Угорщини, наразі стали “недружніми іноземцями” і підлягали депортації у внутрішні губернії та Сибір; майно підлягало конфіскації [1].

Такі обставини змусили представників чеської громади висунути на перший план діяльності своїх товариств правовий захист своїх краєн у Росії. На засіданні найбільш авторитетної громадської організації чехів Києва – товариства ім. Яна Амоса Коменського – було прийнято рішення скликати великі збори чехів Волинської, Київської, Подільської губерній для прийняття петиції до царя Миколи II із висловленням своєї підтримки у війні та проханням про перехід у російське підданство [2; 4; 8, 76]. Одночасно, у серпні 1914 р., московський “Чеський комітет” звернувся до російського міністерства оборони з проектом організації чеських легіонів у Росії [9, 4].

8 серпня 1914 р. у Києві на засіданні представників чеських громад та товариства ім. Я. А. Коменського було утворено Чеський комітет допомоги жертвам війни (ЧКДЖВ) на чолі із Індржіхом Індржішкою, а на наступний день комітет звернувся до чехів Росії із закликом створити чеські військові підрозділи. Вже 11 серпня 1914 р. російська військова рада ухвалила рішення про організацію “Чеське Дружінє” (також чехи називали ці військові утворення “гуситськими загонами”) [9, 4–5]. Царат таким заходом переслідував не стільки військово-стратегічні цілі, скільки пропагандистські: чехи в російських військах повинні були зіграти роль “містка” при вступі армій на територію супротивника, формувати на окупованих територіях прихильне ставлення до російських властей, окрім того, чехів планувалося використовувати як перекладачів, розвідників тощо.

Запис до дружини розпочався 21 серпня 1914 р. [9, 4; 8, 76; 7, 18]. “Чеське Дружінє” формувалася в Києві із чехів-добровольців, які мали російське підданство. Чехів, які записалися добровольцями до грудня 1914 р., називали стародружинниками, станом на 1.12.1914 р. їх нараховувалося 992, із них 191 – із волинських чехів [12, 11].

Волинські чехи взяли на себе основні обов’язки під час формування дружини: фінансування, організацію, безпосередню участь у військових діях. У Волинській губернії до російської армії було мобілізовано близько п’яти тисяч чехів віком від 18 до 45 років, інші могли стати добровольцями. Активну участь у формуванні дружини взяв Вацлав Вондрак, який був призначений представником ЧКДЖВ на Волині та міг залагоджувати всі справи чехів, зокрема із земством, членом якого він був, а також із командувачем Південно-Західного фронту генералом Івановим та начальником штабу фронту генералом Александровим. На Волині представниками ЧКДЖВ також були Вацлав Швіговський, Вратіслав Тума, Духачек, Гасал. Результатом їх діяльності було значне поповнення лав дружини: 50 добровольців із Луцька, 21 – із Крошні, 29 – із Квасилова, 7 – із Мартинівки, 6 – із Ольшанки, 20 – із Дубна. Ярослав Вацулік зазначає, що добровольцями ставали переважно молоді люди – ремісники [12, 11–12].

Присягу дружина прийняла 28 вересня 1914 р. (у день св. Вацлава) на Софіївській площі в Києві при великому скупченні народу [9, 7]. Командир Чеської дружини підполковник Созентович вручив стародружинникам прапор, який вишивали жінки московських чехів. Це було червоно-біле полотно із короною св. Вацлава посередині. Прапорonosцем був призначений Ярослав Гейдук – син відомого агронома і засновника кількох чеських поселень на Північному Кавказі Бедржіха (Федора) Гейдука та племінник відомого чеського поета Адольфа Гейдука [9, 6, фото]. До добровольців із промовою звернувся В. Вондрак, чех із с. Семидуби Волинської губернії, підприємець, власник київського готелю “Прага”, активний громадський діяч, який підкреслив, що створення чеських військових дружин має історичне значення на шляху досягнення незалежності Чехословаччини [12, 11].

Згідно з положеннями “Правил формування Чеської дружини”, чеські підрозділи утворювалися тільки на період війни, командні посади обіймали лише російські офіцери, у складі кожної роти мало бути не менше 1/3 росіян. Пізніше, коли до складу дружини дозволили вводити і полонених, що добровільно здалися в полон, посади молодших офіцерів на правах офіцерів ополчення стали обіймати й чехи. Статут і командна мова були російськими, російською мовою велася й документація. Однак між собою стародружинникам дозволялося розмовляти чеською мовою. Форма була також російського зразка, на кашкетах солдати могли прикріпити червоно-білі смужки.

Організація Чеської дружини потребувала значних коштів. Із такою метою в Києві було створено Фонд Чеської дружини й організовано збір коштів, а також оголошено підписку на потреби Фонду. Вона проводилася з 1 жовтня 1914 р. В організації збору коштів брало участь і товариство ім. Я. А. Коменського. Суми, що надходили від чеських колоністів, були різними: від 50 копійок до 200 рублів щомісяця, або від 6 до 2 400 рублів на рік. Із Фонду фінансувалися сім'ї добровольців, а також лікування солдатів. Учасниками підписки на Фонд були переважно чехи Південно-Західного краю, особливо Києва і Волині. Усього на Фонд підписалося більше 1 300 чехів (із 35 тис.) [12, 12].

Деякі волинські чехи надавали Фонду Чеської дружини дуже великі кошти. Так, пивовар і землевласник Вацлав Кліх переказав для Фонду 300 тис. рублів. На Волині в 1914 р. кошти надавали цілими громадами чехів, наприклад: Новини Чеські – 577 рублів, Губин – 437, Здовбиця – 564, Малин – 66, Софіївка – 32, Урвени – 146, Славута – 91, Базар – 182, Волков'є – 105, Кривін – 16, Уїздці – 68, Купичів – 70, Княгинінок – 61, Кнерути – 44 [12, 12; 6, 2].

Значну допомогу в організації дружини надавали не тільки громадські організації чехів, а також чеські часописи. У Києві виходили газети “Ruský Čech” (1906–1908, редактор В. Вондрак), а згодом “Čechoslovan” (1911–1914, 1916–1918, редактори Б. Швігорський і В. Хорват), які в роки війни пропагували програму визволення Чехії і Словаччини з-під Австро-Угорщини. Короткочасно в Києві виходили “Československý Denník” та “Československý Voják”. У редакціях цих видань активно працювали волинські чехи (В. Вондрак, В. Швіговські), київські чехи, які ставили за мету об'єднання чеських країн [12; 13].

9 жовтня 1914 р. чеські добровольці виїхали на фронт. Чеська дружина була введена до складу 3-ї армії під командою генерала Радко Дмитрієва (болгарина за національністю). Дружина була поділена на півроті і взводи. Підрозділи виконували завдання розвідувального характеру в тилу ворога і на передових позиціях, служили перекладачами, охоронцями штабів тощо. Особливо ефективною виявилась агітаційна робота, яку вели чехи в австрійських військах, де було багато слов'янських частин.

Бойове хрещення дружина пройшла 19 листопада 1914 р. в Галичині біля Тарнова. Чеські стародружинники відзначалися дисциплінованістю, хоробрістю, відвагою. Уже в перші місяці боїв нагородами були відзначені Теодор Вігнер з Чеського Малина, Франтішек Оліверус із Квасилова (помертно) [12, 13].

Найудалішою агітаційною операцією Чеської дружини можна вважати організацію переходу на бік російської армії навесні 1915 р. двох батальйонів 28-го Празького полку австрійської армії. У квітні 1915 р. розвідники під командуванням Вацлава Клецанди виявили біля Зборова ділянку фронту, яку обороняв Празький полк чехів, і домовилися із солдатами про мінімальний опір під час наступу російських військ 3 квітня; тоді в полон потрапило 1 400 солдат та офіцерів. Такі ж операції були проведені щодо 2-го Чаславського і 36-го Младоболеславського піхотних полків [9, 8; 12, 13].

Під час війни зазнає змін і громадська організація чехів. У лютому 1915 р. в Росії було утворено Союз чеських товариств. У першому з'їзді Союзу взяли участь 34 делегати від товариств чехів із Варшави, Ростова-на-Дону, Одеси, Харкова, Катеринослава і Зубовщини (на Волині). На з'їзді активно виступали делегати з Волині: Вацлав Вондрак, який зачитав текст вітальної телеграми до російського царя, а Венцеслав Швіговські запропонував резолюцію щодо відновлення Чехословацької держави. У червні 1915 р. міністерство внутрішніх справ Росії змінило назву цієї організації на Союз чехословацьких товариств у Росії. Волинський чех В. Вондрак як голова військової комісії Союзу зустрічався із військовополоненими (зокрема із чехами 28-го Празького полку австрійської армії), командуванням російської армії, очолював делегацію чехів до Миколи II, і з його ініціативи та безпосередньої участі відбулася реорганізація Чеської дружини [12, 15].

На прохання чеських громад до складу Чеської дружини у другій половині 1915 р. увійшли волинські чехи, які були мобілізовані до лав російської армії на початку війни. Окрім того, продовжувався набір добровольців до дружини. У червні – грудні 1915 р. до дружини вступили 763 нових добровольці, у тому числі станом на 1 січня 1916 р. Чеська дружина нараховувала 1 673 чехи, серед них 1 099 – волинські чехи [12, 13]. 20 січня 1916 р. Чеська дружина була перейменована на Чехословацький стрілецький полк, а 4 квітня – Чехословацьку стрілецьку бригаду (5 750 осіб). До складу бригади входило 3 стрілецьких полки (імені Яна Гуса, Ірджіха з Подебрад, Яна Жижкі з Троцнова), поділених на роти і розісланих у частини по всій лінії фронту [9, 11].

Весною 1916 р. ситуація із формуванням чеських військових одиниць у Росії дещо змінюється. Після другого з'їзду СЧСТР, який відбувся весною 1916 р. і прийняв резолюцію про повну згоду із слов'янською Росією та про її підтримку, Союз став підпорядковуватися Чехословацькій національній раді (ЧНР), що була в Парижі та поступово об'єднала під своїм керівництвом усі крайанські осередки чехів у Росії, Франції, Великій Британії, Італії. За допомогою ЧНР російські чехи розгорнули активну агітацію серед військовополонених, результатом чого стало значне зростання чисельності чеських військових формувань у складі російської армії: наприкінці 1916 р. чисельний склад чеського легіону наближався до цифри 120 тисяч [12, 13–14].

Більшість чехів і словаків вітали Лютневу революцію 1917 р. як надію на зміни на батьківщині, однак Тимчасовий уряд зайняв обережну позицію, і тільки перебування Томаша Масарика в Росії (травень 1917 – березень 1918 рр.) та його переговори із урядовцями призвели до укладання угоди про формування чехословацького легіону з використанням військовополонених [1, 145].

Улітку 1917 р. чехословацькі війська взяли участь у наступі російських військ на Південно-Західному фронті. Чехословацька бригада була додана 11-й російській армії з місцем дислокування в районі міста Зборів у Галичині (сучасна Тернопільська область). Проти ділянки фронту завширшки 6,5 км, яку обороняли 5500 австро-угорських солдат, зайняли позиції 3500 вояків чеської бригади. 19 червня 1917 р., після артилерійської підготовки, чехословацька бригада, піднявши прапор, пішла у наступ. Дружинники подолали дві лінії оборони супротивника і вийшли до третьої, таким чином просунули лінію фронту за один день на чотири кілометри, взявши в полон 3150 солдатів та 62 офіцери-супротивника [12, 13]. На загальному деморалізованому фоні російської армії успішний наступ чехословацької бригади був вражаючим, однак він не міг бути використаний командуванням і мав характер тимчасового. Російська армія відступала. Однак для чехословаків битва під Зборовом мала велике значення, вона продемонструвала єдність сил чехословаків у досягненні головної мети – незалежності держави. У Зборівській битві брали участь відомі політичні та громадські діячі майбутньої незалежної держави Лудвік Свобода, Ярослав Гашек, Ярослав Штромбах. Під час наступу під Зборовом загинуло 185 добровольців, 800 поранено та пропало безвісти. Загиблі поховані в с. Цецова (тепер Калинівка), Озерному та навколишніх селах [11, 53–54].

Успішні дії чехословацької бригади влітку 1917 р. стали переконливим доказом її боєздатності, що послугувало ще одним аргументом для Т. Масарика у його спробах переконати Тимчасовий уряд у необхідності чисельного збільшення чехословацьких формувань. Голова Тимчасового уряду князь Львов та О. Керенський дали дозвіл на необмежений набір до чехословацького війська військовополонених австро-угорської армії. Разом з тим у чехословацьких військах приймався устав французького зразка (французького легіону) і чеською командною мовою. До кінця 1917 р. до лав корпусу (із жовтня за наказом начальника генштабу Духоніна – корпус) записалося від 32 до 35 тис. добровольців [11, 61].

Події жовтня 1917 р. та початок громадянської війни в Росії змусили керівників ЧСНР терміново вирішувати питання про переведення підрозділів чехословацьких військ за межі Росії. Томаш Масарик звертається до урядовців із проханням про дозвіл на виведення військ до Франції, яка брала на себе також і матеріальне та фінансове забезпечення корпусу. Восени 1917 р. почалася передислокація корпусу на Західний фронт із подальшим виведенням через Архангельськ. Однак окупація України німецькими військами змінила цей план: прийнято рішення про передислокацію корпусу вглиб Росії та подальший рух Транссибірською залізницею до Владивостока [12, 18–19].

Під час відступу з території України чехословацькі війська змушені були вступити в бій із німецькими та австро-угорськими військами під Бахмачем. Бої тривали від 8 до 13 березня 1918 р. Ворог був затриманий, що дало можливість евакуювати всі чехословацькі війська, а також частини Червоної армії, які підпорядковувалися чехословацькому командуванню. Останній ешелон вояків легіону відбув із Бахмача 13 березня о 24 годині, а перша німецька розвідгрупа вступила на станцію о 4 годині ранку [9, 30–31]. Отже, чехословацьким військам вдалося зберегти свій склад, що стало основою для формування майбутньої армії незалежної держави Чехословаччини, яка постала 28 жовтня 1918 р.

Для чехословацького армійського корпусу не було іншого шляху на Батьківщину, ніж через Сибір. Тому осередок ЧСНР 26 березня 1918 р. уклав угоду з представниками Раднаркому (так звану "Сталінську угоду"), згідно з якою чехословацька сторона зобов'язувалася на шляху до Владивостока дотримуватися нейтралітету, а радянська сторона – забезпечити вільне просування та постачання корпусу. Однією з умов угоди було майже повне роззброєння корпусу, кожний ешелон міг

залишити при собі 168 гвинтівок і один кулемет, інше озброєння (гармати, літаки, автомобілі, ручну зброю, боєприпаси) необхідно було передати Червоній армії. Перший ешелон відбув із російського міста Пенза на схід 27 березня 1918 р., прибув у Владивосток 25 квітня, а закінчилася евакуація лише в липні–серпні 1920 р.. Транспортування корпусу викликало значні проблеми аж до збройних сутичок, однак ми не будемо зупинятися на цьому питанні, оскільки воно потребує окремого дослідження [1, 146].

Усього із Владивостока було відправлено 36 транспортів, які перевезли 72 644 особи, зокрема 56 459 – вояки, 4 914 інваліди, 11 271 – цивільні особи, були евакуйовані 12 стрілецьких, два кавалерійські, три полки легкої артилерії, 3 дивізіони важкої артилерії та технічні й допоміжні підрозділи. Евакуацію забезпечували 11 американських, дев'ять англійських, сім японських, два російських, два чехословацьких і один китайський пароплав [9, 40; 1, 146–147].

Створення під час Першої світової війни чехословацьких легіонів у Росії, Франції та Італії мало вирішальне значення для виникнення Чехословацької держави. Вони стали основою її збройних сил. Велику допомогу в організації війська надали крайські організації за кордоном, зокрема громадське Товариство ім. Я. А. Коменського, а також громадські товариства волинських чехів. Чеські легіонери мали великий вплив та авторитет в армії Чехословаччини, її державних установах та у громадському житті. Відповідним законом було врегульовано також і їх правовий статус. Статус легіонера був визначений у 60 109 (із них полеглих 4112) російських легіонерів та в 19 225 (із них полеглих 725) італійських [9, 41]. У 1921 р. була заснована ветеранська організація “Чехословацька громада легіонерів”, яка діє до наших днів і об'єднує також ветеранів антифашистського руху 1939–1945 рр., розвиває просвітницьку діяльність, пропагує в чеському суспільстві патріотичні традиції.

Список джерел та літератури

1. Центральний державний історичний архів України в місті Київ (далі – ЦДІА), ф. 2774, оп. 1, спр. 3260, арк. 91; спр. 3387, арк. 1–2, 5–8, 10; спр. 3396, арк. 35–38; спр. 3627, арк. 261, 264, 275–277; спр. 3762, арк. 1–5; оп. 4, спр. 338, арк. 7; ф. 278, оп. 1, спр. 221, аорк. 1–5; ф. 1262, оп. 1, спр. 367, арк. 25.
2. Відділ рукописів фольклору та етнографії ім. Т. Рильського (далі – ВРІФЕ), ф. 7, 6/7, арк. 12–13.
3. Общий свод по Империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / Под ред. Н. А. Тройницкого.– СПб., 1905.– Т. II.– 417 с.
4. Čechoslovan.– 1914.– 17 srpna.
5. Čechoslovan.– № 4.– 1914.– 11 října.
6. Čechoslovan.– № 5.– 1914.– 8 listopadu.
7. Гофман І. Чехи на Волині. Основні відомості.– Прага, 1998.– 31 с.
8. Сидорчук О. С. Діяльність чеського благодійного й освітнього товариства ім. Я. А. Коменського в Україні (1907–1917 роки) // Чехи на Волині: історія і сучасність. Пр. Житомирського наук.-краєзнавчого т-ва дослідників Волині.– Т. 24.– Малин: “Волинь”, 2001.– С. 75–80.
9. Чехословацьке військо в Україні під час Першої світової війни.– Прага: Чехословацька громада легіонерів, 2002.– 45 с.
10. Dějiny země Koruny České.– Praha, 1993.– Т.2.– 329 s.
11. Hofman J., Širc V., Vaculík J. Volynští Češi v prvním a druhém odboji.– Praha, 2002.– 320 s.
12. Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. Díl. II.– Praha, 1998.– 191 s.
13. Z deníku legionáře, učitele Josefa Holuba// http://claymore.rfmh.org/~hrabe/ruska_anabase/z/d_z_011.html

Статтю подано до редколегії
10.07.2008 р.